

Т.А.Бевз*

ФРАКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ І ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІАТІ: МІЖ КОНСТРУКТИВНІСТЮ Й ОПОЗИЦІЙНІСТЮ

У статті розглядається діяльність найчисельнішої та найвпливовішої партії доби Української революції – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у період з 15 червня 1917 р. до 18 січня 1918 р. Висвітлюється насамперед опозиційність УПСР до виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату. Простежується спроба українських есерів виступити як реальна опозиція не тільки до уряду Центральної Ради, а також до Тимчасового і почасти більшовицького урядів.

Важливими чинниками у діяльності політичних партій є конструктивізм у прийнятті рішень та опозиційність у ставленні до опонентів. Опозиційність – це явище, яке притаманне природі людського суспільства через його неоднорідність і відмінність інтересів як окремих людей, так і певних соціальних груп. Опозиція існує у будь-якій соціальній та політичній системах. Проблема опозиції досить актуальна у сучасному українському політикумі. Однак не менш вагомою вона була і в інші періоди української державності, насамперед, у період української революції. Існує достатня кількість різноманітних визначень поняття «опозиція». Це «організація, партія, особа, яка виступає проти пануючої думки уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому»¹; «політична меншість, що протистоїть політичній більшості, політиці, цілям і методам, що здійснюються державною владою»²; «політичні партії, суспільно-політичні рухи й угруповання, що діють організовано, легально чи нелегально, відкрито чи ні, і які прагнуть відвернути від влади правлячі партії чи політичні еліти і передати її іншим політичним силам»³.

Опозиція у теорії демократії є певним оберегом свобод, викривачем негараздів, провідником змін. Це важливий соціальний інститут, без якого суспільство деградує. Крім того, опозиція розглядається і як різновид соціального конфлікту.

Можна розглядати опозицію й у парламентаризмі, яка, зазвичай, представляє національну силу, й у формі партії протистоїть уряду, який є коаліцією правлячих сил. Дослідник І.Павленко зазначає, що «політичною опозицією сьогодні прийнято вважати політичну партію чи групу політичних партій, які не взяли участі у формуванні вищих органів, ставляться критично до політичної програми, запропонованої діючою владою та сформулювали власну альтернативну програму дій, а також мають за основну мету конституційними методами досягти влади»⁴. Досить яскраво такий вид опозиції проявився в діяльності фракції українських есерів у добу Центральної Ради стосовно Генерального Секретаріату – уряду України.

Водночас варто наголосити, що ця опозиція була досить умовною, адже, незважаючи на опозиційність, представники партії УПСР входили до Генерального Секретаріату, а фракція есерів була найбільшою в Центральній Раді. Проте, не маючи достатньо досвідчених кадрів для створення Генерального Секретаріату, фракція есерів, проявляючи певну опозиційність, сприяла прийняттю конструктивних рішень у законодавчому органі влади. Поділяємо погляд Д.Зеркіна, що характер відносин між владою й опозицією може бути таким: виз-

* Бевз Тетяна Анатоліївна – д-р іст. наук, гол. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

нання владою опозиції як політичної реальності, налагодження співробітництва з нею у певних межах; ігнорування владою опозиції; силовий тиск влади на опозицію, її повне відторгнення як ворожої для даної політичної сили⁵.

У досліджуваний період найбільше проявився перший тип відносин. І реальність довела, що конструктивні стосунки між владою та опозицією мають позитивні наслідки не лише для обох політичних акторів, а й для всього суспільства.

Після проголошення I Універсалу Центральна Рада постала у новій якості. Розбудова Центральної Ради, зростання її авторитету серед української громадськості набували широкого розмаху. Тому Комітет Центральної Ради «як інституція не технічно-виконавчого характеру не міг фізично справитися з тією роботою та й принципово він не міг її робити»⁶. Виникла необхідність створення спеціального виконавчого органу влади. Він мав бути «зародком українського міністерства». Створення такого органу ініціювала фракція українських есерів спільно з Українською радою селянських депутатів. На одному із засідань Центральної Ради П.Христюк – представник фракції українських есерів виступив із проектом-пропозицією утворення Центральною Радою уряду України. Варто зазначити, що попередньо ця пропозиція була схвалена М.Грушевським та В.Винниченком. Однак у членів Центральної Ради вона викликала настороженість і занепокоєння. Частина з них навіть визнала пропозицію невчасною і помилковою у своїй основі. Проти виступили не тільки соціалісти-федералісти, а й окремі соціал-демократи.

Незважаючи на протиріччя, 15 червня 1917 р. на закритому засіданні Виконавчого комітету (Мала Рада – *Т.Б.*) Центральної Ради М.Грушевський виступив із повідомленням про створення виконавчого органу – Генерального Секретаріату, «який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними й іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються»⁷. Виникли суперечки, що тепер уже стосувалися компетенції уряду, а не правомірності і можливості його утворення. Визначаючи повноваження новоутвореної інституції, лідер українських соціалістів-революціонерів М.Ковалевський вважав Генеральний Секретаріат тимчасовим українським урядом. О.Шульгин – український соціаліст-федераліст не погоджувався з позицією М.Ковалевського, підкреслюючи, що Генеральний Секретаріат не можна назвати урядом, тому що «це було б насильством над тими національними меншостями, які не брали участі у виборах Центральної Ради»⁸. Утворювати власний уряд можна лише, коли б була самостійна українська держава або хоча б фактично здійснена федерація. О.Шульгин пропонував визнати за Центральною Радою тільки право «вето» щодо розпоряджень Тимчасового уряду, які були б шкідливі для українського народу. Н.Григоріїв (укр. с.-р.) зазначав, що не зручно творити крайовий уряд, не порозумівшись із національними меншостями⁹.

Незважаючи на такі позиції, все ж таки було прийнято рішення про створення Генерального Секретаріату. Щодо його складу теж виникли дискусії. Оскільки парламентську більшість становили представники українських соціалістів-революціонерів і Селянської спілки – вони б мали делегувати до уряду більшість своїх членів. Однак партія українських есерів мала недостатню кількість кваліфікованих політиків і адміністраторів. До її складу в основному входила молодь. Із цієї причини, маючи за собою більшість у Центральній Раді, а також у деяких інших національно-революційних організаціях, українські соціалісти-революціонери змушені були поступитися провідними місцями членам інших партій і, насамперед, Українській соціал-демократичній робітничій партії. Лідер українських соціал-демократів В. Винниченко зазначав, що «ця партія (УПСР – *Т.Б.*) і по своїй ідеології, по темпераменту й по тактиці цілком

відповідала революційним змаганням українського селянства. В її рядах була певна кількість талановитих, енергійних, щиро відданих ідеї революції людей. Але вона була молода, без організаційного досвіду, без певної партійної школи й традиції¹⁰.

На позицію фракції соціалістів-революціонерів у справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув голова Центральної Ради М.Грушевський. Він був великим прихильником УПСР. І під час формування уряду він висловив думку про те, що «наша партія (УПСР – Т.Б.) – революційна резерва»¹¹. Перший уряд був коаліційним. Найчисленніше в ньому була представлена УСДРП, найменш численна – УПСР. До складу уряду ввійшов лише П.Христюк як генеральний писар.

Під час створення виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату було порушено питання співпраці з національними меншинами. У процесі обговорення лідер українських есерів М.Ковалевський наголосив, що «він (Генеральний Секретаріат – Т.Б.) повинен організувати Україну і довести її до кращого життя, вказавши на необхідність «здобувати згоду з іншими народами України»»¹².

Досить чітку позицію під час розгляду питання зайняв і український есер Н.Григорієв. Він зазначав, що, не порозумівшись із національними меншинами із самого початку створення Центральної Ради, її члени зробили велику помилку, яку здійснюють і далі. На думку Н.Григорієва, варто спочатку «осягти се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства»¹³. Він наполягав: «До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального Секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво»¹⁴. І далі він пропонував: «Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його»¹⁵. Однак врахування всіх цих побажань було неможливим через низку причин. Тому, «вітаючи в принципі ідею заснування Генерального Секретаріату, стверджуючи його склад, дожидаючи найскоріше оголошення декларації Секретаріату»¹⁶, 24 червня 1917 р. п'ята сесія Центральної Ради визнала бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій із виконавчими органами Центральної Ради, згідно з резолюцією фракції УПСР.

Слушну думку висловив М.Ковалевський, зазначивши, що основою згоди між Центральною Радою і національними меншинами повинно стати не створення нового органу, а поповнення складу Центральної Ради представниками національних меншин¹⁷.

26 червня голова українського уряду В. Винниченко зачитав «Декларацію Генерального Секретаріату». В її обговоренні найактивнішу участь узяв лідер УПСР М.Ковалевський. Доречно зазначити, що, власне, з цього моменту фракція українських есерів виступає як організована опозиція.

Однією з головних ознак есерівської політичної опозиції була наявність лідерів, які визначали напрями її діяльності і силою власного авторитету могли впливати на ситуацію. Насамперед це голова фракції в Центральній Раді М. Ковалевський, а також найбільш впливові члени УПСР М. Шаповал, Н. Григорієв, П. Христюк та ін. У виступі лідера фракції есерів було відображено позицію українських есерів щодо завдань виконавчої влади. На перше місце ставилося завдання фінансової політики, яка «грає велику роль». М.Ковалевський зазначив, що «завдяки поганій фінансовій і економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища». Важливе місце у діяльності Генерального Секретаріату відводилося земельному питанню. Однак у Декларації не йшлося про військо та про Українські Установчі збори. Тому запропонували, щоб кінцевим завданням діяльності Військового Секретаріату було перетворення постійної армії на народну міліцію. Щодо зборів, то зазначили, що «одним із

чергових завдань єсть скликання Українських Установчих зборів, котрі б виявили волю українського народу і національних меншостей»¹⁸.

Водночас фракція есерів, проявивши певний конструктивізм, висловила повну довіру Генеральному Секретаріату і наголосила: «Раз ми стали на шлях народоправства, то мусимо іти по цьому напрямку вперед і бажаємо, щоб Генеральний Секретаріат високо тримав прапор українського народоправства»¹⁹. У самій Декларації наголошувалося на формуванні «влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська, і особливо російська, дореволюційна влада»²⁰.

Це було досить конструктивне і вагоме рішення для молодого української державності.

Проте досить швидко Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат зіткнулися з позицією Російського Тимчасового уряду стосовно статусу Центральної Ради та її виконавчого органу, а також визнання І Універсалу Центральної Ради та Декларації Генерального Секретаріату і порозуміння з національними меншинами. Тому російські міністри прибули до Києва для вироблення певної позиції і прийняття рішення. На засіданні Генерального Секретаріату 29 червня були присутні російські міністри І.Церетелі та М.Терещенко. 30 червня на засіданні п'ятої сесії Центральної Ради промова голови уряду була перервана дзвінком російського міністра І.Церетелі, який повідомив, що Російський Тимчасовий уряд не прийняв ніякої постанови і запропонував провести засідання з представниками національних меншостей. Лідер українських есерів М.Ковалевський із цього приводу зазначив: «Ми хочемо вірити в щирість Церетелі, але політика відкидає щирість. У політиці покладатися на щирість ніколи не можна»²¹. Свою категоричність він мотивував тим, що «нам було сказано: або будь ласка, дайте згоду! Ось умови: або так, або не так! І тепер ми повинні сказати те саме правительству: ось наші умови! І тепер ми не повинні йти на жодні дальші переговори. Ми свої слова вже сказали. Ми взяли високий тон і думаємо його держати»²².

Далі промовець зупинився на оцінці Тимчасового уряду, зазначивши, що «ми не забуваємо, що в міністерстві сидить 8 буржуїв, що се міністерство не революційне, а коаліційне, котре, ми, с.-р., вважаємо нездібним довести Росію до Учредительного зібрання»²³. А відтак, закликав «твердо стояти на своєму. Ми повинні сказати т. Церетелі, що зараз ми можемо погодитись на нинішніх умовах, але що рух український глибшає, що через 2 тижні, можливо, ми не погодимося на нинішні умови. Звертаюсь до вашого холодного розуму товариші, і кажу: наш обов'язок стояти на нинішній межі твердо і попередити їх. Ми і так багато дечим поступились; од них залежало, пристати на сю згоду чи ні. Тепер ми мусимо відкинути всі почуття і керуватися холодним розсудком, бо хто керується почуттям, той може зробити великі помилки»²⁴.

Позицію М.Ковалевського підтримав член фракції Личко, який закликав: «Давайте візьмемось за холодний розум. Коли через пару день ми не дістанемо відповіді від Тимчасового уряду, то тоді будемо мати в руках великий козир. Тоді ми маємо право сказати, що ми були готові йти до згоди, а коли її не сталося, то не наша вина в тому»²⁵. Позиція українських есерів знайшла яскраве відображення в резолюції, запропонованій фракцією есерів і прийнятій п'ятою сесією Центральної Ради: «Заслухавши доклад Генерального секретаря про переговори з представниками Временного правительства, вважаючи, що основою дальших переговорів повинно бути цілковите признання Временним правительством Української Центральної Ради, поповненої представниками неукраїнської демократії, і Генерального Секретаріату – найвищими державними установами України»²⁶. Власне, це була узгоджена думка опозиції, яку без особливих коливань сприйняв уряд і офіційна українська влада. Знову конструктивізм домінував у діях влади й опозиції.

Упродовж літа та початку осені 1917 р. політична енергія Центральної Ради зосереджувалася на проблемі конституювання Генерального Секретаріату. За цей час його кількісний і персональний склад змінювався тричі: 15 липня, 18 серпня, 21 серпня 1917 р., що було результатом складних політичних стосунків між Києвом та Петроградом. 15 липня до складу Генерального Секретаріату ввійшов В.Голубович як секретар шляхів, натомість вийшов П.Христюк, тому в другому складі уряду теж був лише один український есер.

Під час обговорення «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» яскраво проявилася опозиційність фракції есерів, перш за все, до Тимчасового уряду. М. Ковалевський висловив позицію свою і думку фракції українських соціалістів-революціонерів, зазначивши, що «з § 6 ми бачимо, що Секретаріат не є органом місцевої влади, а грамофоном петроградської власті. Через це ми не можемо утворити власть, якої вимагає сучасний момент»²⁷. Він поставив питання, чи «Інструкція створює власть на Україні чи ні?». Промовець наголосив на бажанні російського уряду, «щоби багаті вугіллям та залізом і надморські губернії України «самоопреділялись» і зазначив, що «ми не боїмося такого самоопреділення. А щоб воно було, певне, треба скликати Установчі збори (Учредительное собрание) України»²⁸.

Оцінюючи «Інструкцію», лідер есерів підкреслив, що вона «не являється актом згоди, тому ми повинні просто ігнорувати її, бо вона нас не зобов'язує ні до чого. Нам потрібна тверда влада в краю»²⁹. М.Ковалевський запропонував не приймати Інструкції, а затвердити Генеральний Секретаріат, щоб він і надалі виконував свою роботу.

12 серпня на засіданні Малої Ради розглядали питання про реконструкцію Генерального Секретаріату. Голова уряду В.Винниченко повідомив, що для поновлення його складу проводилися переговори з фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, однак позитивних наслідків ці переговори не дали. Есери рішуче заявили, що не дадуть своїх членів до складу Генерального Секретаріату. Позицію фракції есерів пояснив М.Ковалевський, зазначивши, що фракція соціалістів-революціонерів ішла на великі уступки. Однак, зважаючи на те, що ці уступки нічого не дали, то фракція підтверджує свою позицію в тому, що вона не братиме участі у формуванні Генерального Секретаріату. Центральний Комітет УПСР погодився з тактикою фракції і постановив відкликати своїх членів зі складу виконавчого органу влади.

Президія фракцій сформувала новий склад Генерального Секретаріату і запропонувала направити список на затвердження Малої Ради, що мала відбутися 14 серпня. Однак і цього разу есери зайняли полярну позицію. М.Ковалевський від імені фракції есерів зазначив, що «фракція українських соціалістів-революціонерів хотіла брати найактивнішу участь у формуванні Генерального Секретаріату, але, не прийшовши до згоди з другими фракціями, доручила мені заявити, що по мотивах, які вже тут були вилічені, вона утримується від голосування»³⁰. Проте, враховуючи ситуацію, що склалася, фракція обіцяла не чинити перешкод у роботі Секретаріату. На закид М.Рафеса, що у списку пропонуваного складу уряду є один представник фракції есерів, М.Ковалевський відповів, що М.Савченко-Більський є рядовий член партії, і фракція його не пропонувала, а запропонували інші фракції.

Власне, міністерська серпнева криза надзвичайно затяглася. Доручалося скласти список Генерального Секретаріату і Д.Дорошенку, а його пропонували на посаду голови уряду. Однак після зачитання списку, а також у зв'язку із низкою суб'єктивних чинників Д.Дорошенко відмовився від посади та формування Секретаріату. Знову була запропонована кандидатура В.Винниченка. Фракція українських соціалістів-революціонерів заявила, що вона не буде виступати проти кандидатури В.Винниченка і не створюватиме проблем. Стосовно своїх пред-

ставників у складі уряду, фракція висловила позицію, що не буде перешкоджати окремим своїм партійним товаришам увійти до складу Секретаріату. До нового складу увійшов М.Савченко-Більський – міністр земельних справ. Мала Рада затвердила склад Генерального Секретаріату і передала на затвердження Тимчасовому уряду.

1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд нарешті затвердив склад Генерального Секретаріату, що відкрило формальні можливості для офіційної діяльності. Третього вересня відбулося засідання Секретаріату, на якому обговорювалося питання стосовно організації роботи вищого виконавчого органу України. Було вирішено питання про створення офіційного органу Генерального Секретаріату. Засідання Секретаріату стали однією з характерних ознак діяльності Центральної Ради, а сам Секретаріат перетворюється на найдійовіший інструмент здійснення її політики. До 3 січня 1918 р. відбулося 63 засідання, на яких було розглянуто понад 430 питань політичного, економічного, військового і дипломатичного характеру³¹. Особливо активну діяльність Генеральний Секретаріат розгорнув наприкінці жовтня 1917 р. Зокрема він виступив із низкою політичних ініціатив, вніс на розгляд Великої та Малої Рад чимало важливих законопроектів. Коли наприкінці жовтня 1917 р. у Петрограді влада від Тимчасового уряду перейшла до більшовиків, в Україні вона залишилася під контролем Генерального Секретаріату.

Фракція УПСР на засіданнях Малої Ради активно відстоювала ідею Українських Установчих зборів і пропагувала їх скликання³². Головним завданням цих зборів усі течії УПСР вважали запровадження автономії України. Розв'язання соціально-економічних питань УПСР ставила на друге місце. Питання про Українські Установчі збори вперше розглядалося на V сесії Центральної Ради 27 червня 1917 р.³³ Оскільки це питання постійно обговорювалося фракцією соціалістів-революціонерів, саме вони і запропонували його сесії. Однак голова Генерального Секретаріату В.Винниченко зазначив, що «пропозицією скликати їх (Установчі Збори – Т.Б.) Генеральний Секретаріат ставить в тяжке становище неможливості виконати постанову Центральної Ради»³⁴. Він запропонував поставити питання про Українські Установчі збори на спеціальне обговорення Центральної Ради на наступну сесію. Слушну думку з цього приводу висловив член Ради П.Тушкан: «Ідея національно-територіальної автономії шириться серед населення і російського громадянства на Україні по-малу. Через те Установчі збори українські були б неповними. Треба попередити скликання територіальний з'їзд, порозумітись із представниками національних меншостей. Сей з'їзд спричиниться до успіху Установчих зборів»³⁵. Висловлені пропозиції дістали підтримку. Було прийнято резолюцію про те, щоб на чергову сесію уряд представив доповідь про Українські Установчі збори.

Фракція есерів, яка продовжувала залишатися в меншості в уряді України і в той же час маючи більшість у Центральній Раді і найчисельнішу партію, продовжувала форсувати питання офіційного утвердження державності. 29 вересня під час обговорення Декларації Генерального Секретаріату від імені фракції есерів М.Ковалевський заявив, що одним із завдань уряду є підготовка України до федеративного устрою. Як позитивний момент фракція відзначила те, що Секретаріат одним із найперших своїх завдань поставив скликання Українських Установчих зборів. Однак недовіком, на думку есерів, було те, що у Декларації не чітко окреслювалися компетенції Українських Установчих зборів і Всеросійських Установчих зборів. Наголосив лідер і на тому, що відсутній чіткий план у справі освіти, зокрема, відсутні там положення про обов'язкову та безкоштовну освіту, про ставлення до загальнодержавних університетів в Україні. Категорично віднеслися есери до положення про невтручання Генерального Секретаріату у загальну залізничну політику. На їх думку, необхідно, щоб Секре-

таріат у цю політику найдіяльніше втручався. Потрібен був вплив на продовольчі справи, а загалом фракція була впевнена, необхідно було реалізувати постанову Центральної Ради про утворення усіх 14 Генеральних секретарств. Рекомендували потурбуватися про українське представництво на всесвітній мировій конференції, а також «вернутись до статуту Генерального Секретаріату й утворити з нього міцний орган влади, котрий би міцно взяв до своїх рук усі справи на Україні»³⁶. Таким чином, проявляючи певну опозиційність до уряду, фракція есерів порушувала гострі питання як внутрішньої, так і зовнішньої політики, підштовхуючи українську владу до реальних дій.

Про ставлення Генерального Секретаріату до скликання Української Установчої Ради постало питання на засіданні Малої Ради 17 жовтня. Заява, зачитана В.Винниченком, констатувала, що «Генеральний Секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією російської держави право кожної нації на повне самовизначення, тим самим визнає за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих зборах»³⁷. Однак зазначалося, що Генеральний Секретаріат розгляне законопроект про Українську Установчу Раду, подасть його на розгляд Центральній Раді і передасть на затвердження Тимчасовому уряду. Проти цього категорично виступили українські есери. Зокрема, М.Ковалевський зазначив, що фракція рішуче не погоджується з думкою, висловленою в заяві Генерального Секретаріату, що законопроект про Українську Установчу Раду має бути розроблено Генеральним Секретаріатом і затверджено Тимчасовим правительством. «Ні за Генеральним Секретаріатом, ні і – тим більше – за російським правительством фракція українських соціалістів-революціонерів не визнає права на розроблення і затвердження такого законопроекту. Це може зробити тільки Центральна Рада»³⁸.

Позиція есерів викликала дискусію. Представник Бунду М.Рафес почав доводити, що суверенність Українській Установчій Раді потрібна тільки тоді, коли б вона мала проголосити самостійність України, в іншому випадку їй суверенність не потрібна. Суверенними повинні бути тільки Всеросійські Установчі збори. У дискусію вступив український есер М.Стасюк, промова якого була найбільш палкою і «колючою», зазначивши, що повну суверенність можуть мати при федерації федеральні Установчі збори тільки разом зі всіма крайовими Установчими зборами. Його підтримав інший есер Й.Маєвський, наголосивши, що «самовизначення і суверенітет – це те саме. Як же це розуміють росіяни, коли вони визнають право на самовизначення і не визнають суверенітету народу. Як може народ виявити своє самоозначення, не маючи суверенітету»³⁹.

Рішення про Українську Раду, запропоноване фракцією соціал-демократів, було прийнято після гарячих дебатів наступного дня і воно мало досить абстрактний характер: «Вислухавши заяву Генерального Секретаріату і ще раз підкреслюючи потребу єдності Федеративної Російської Республіки, признаючи, що воля народів України до самоозначення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські Установчі збори, і висловлюючи певність, що права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських Установчих зборах»⁴⁰. Про законопроект не йшлося взагалі.

Українські есери на засіданнях Малої Ради порушували широкий спектр проблем, який стосувався діяльності Генерального Секретаріату. Так, М.Шаповал 19 жовтня висловив від імені фракції українських есерів стурбованість із приводу призначення комісаром міста Києва К. Василенка без порозуміння з Генеральним Секретаріатом, адже це призначення порушує інструкцію Генеральному Секретаріату, затверджену Тимчасовим урядом. Він наголосив: «Коли Тимчасове правительство само порушує закони, то чи не може відціль кожен зробити висновок, що всім можна порушувати закони»⁴¹. В.Вин-

ниченко відповів, що Генеральний Секретаріат розглядав питання на своєму засіданні й ухвалив не визнавати К.Василенка комісаром м. Києва і повідомив Тимчасовий уряд, що й надалі буде вважати недійсними розпорядження, які порушують закон.

Інший член фракції есерів – О.Севрюк порушив питання про те, що залізниці України та Дніпровські пороги передано в користування іноземцям (французам та англійцям). Конкретної інформації уряд В.Винниченка з цього питання не мав.

До детального розгляду земельного питання повернулися 24 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради. Товариш генерального секретаря земельних справ К.Мацієвич проінформував учасників засідання про те, що Тимчасовий уряд зволікає із затвердженням земельних законопроектів, вироблених Генеральним Секретаріатом. В обговоренні земельної справи активну участь взяли представники фракцій українських соціалістів-революціонерів М.Ковалевський та М.Шаповал⁴². Цікаво, що під час обговорення земельного питання виникла гостра дискусія між українськими та російськими есерами. М.Шаповал зазначив, що відтягування з упорядкуванням земельної справи робить величезну шкоду. Селянство вже втратило надію отримати землю законним шляхом і починає виробляти свої «законопроекти», які подекуди втілюються в життя. Якщо Тимчасовий уряд зволікає із земельною справою, то Центральній Раді, наголосив він, цього робити не слід. Необхідно самій Центральній Раді затвердити й опублікувати земельний закон та скликати Крайовий земельний комітет для докладного вирішення земельної справи⁴³. На що російський есер Й.Скловський порадив самочинно не проводити земельного закону, а зачекати поки його затвердить російське правительство, «поки що послати до Петербурга телеграму з проханням поквартитися з вирішенням земельної справи»⁴⁴. М.Шаповал відповів Й.Скловському: «Крайовий земельний комітет не допустить самочинства, а передасть землю трудовому народові. Але те, що ви називаєте самочинністю, є самодіяльність. Коли Центральна Рада не ствердить статут земельних комітетів, зробиться величезна політична й економічна помилка»⁴⁵.

До розмови долучився лідер партії есерів М.Ковалевський. Підтримуючи думку М.Шаповала про видання законів Центральною Радою, він зазначив, що це буде не «самочинність», як казав Й.Скловський, а самодіяльність, яку Рада повинна проявляти. Він також наголосив, що російський уряд навмисне зволікає із затвердженням земельних законопроектів. «Поради Скловського ми, як державна установа, – наголосив М.Ковалевський, – не можемо послухатись, бо для чого посиляти телеграми до правительства, коли до нього їздив товариш генерального секретаря»⁴⁶.

Представник Бунду Тьомкін намагався довести, що після прийняття останньої резолюції «українські соціалісти повинні в усьому йти у згоді з росіянами, а не ставати на революційний шлях, і також радив просити телеграмою правительство, щоб воно затвердило законопроект»⁴⁷.

М.Ковалевський іронічно зауважив: «щодо єдності Російської Федеративної Республіки, то можу заспокоїти тов. Тьомкіна, що, коли Центральна Рада прийме один, чи два, чи сто законів, то від цього Російська Республіка не розвалиться»⁴⁸. Зауваживши при цьому, що занадто дорого коштує – мати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат тільки для того, щоб посиляти від них телеграми уряду. Мотивував, чи не через те товариші-росіяни так завзято гальмують розв'язання земельної справи в Україні раніше, ніж у Росії, тому що вони бояться, як би цим самим українська автономія не дістала в свої руки великого козиря. Натомість російський есер С. Сараджеев звинуватив Центральну Раду в сепаратизмі. Було прийнято рішення: підготувати законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів.

На черговій, сьомій сесії Центральної Ради (29 жовтня – 2 листопада) розглядали звіт Малої Ради та Генерального Секретаріату. В обговоренні взяв участь голова фракції есерів М.Ковалевський. Варто зауважити, що дещо іншим був тон і позиція. Зокрема, він зазначив, що фракція вважала, що Секретаріат не зможе здійснювати свою роботу в межах інструкції уряду, тому при його створенні «ставила такі йому умови, щоб він переступив, як треба, ті межі інструкції. Саме життя показало, що Секретаріат мусів зійти зі шляху інструкції. Він опинився у дуже прикрому становищі між інструкцією і вимогами революції. Через ту інструкцію не полагоджено земельного закону і закону про Крайовий земельний комітет»⁴⁹. Однак «у цей великий момент революцій, коли й неукраїнська демократія виявляє прихильність до найвищої власті в краю, нам слід ясно поставити наш лозунг – Української Демократичної Республіки у федерації з народами й областями Росії»⁵⁰. Власне, прозвучала думка, яка через кілька днів стане реальністю у Третьому Універсалі.

1 листопада 1917 р. М. Ковалевського було затверджено Генеральним секретарем продовольчих справ. Він став наймолодшим міністром України. «Його біограф І.Бірнбавм зазначив, що М.Ковалевський – молода людина з академічною освітою, у віці неповних 26 років увійшовши в уряд, бере на себе колосальне і тяжке завдання аграрної реформи. Як він коло неї заходився і з якими перешкодами зустрівся, він описує у своїх спогадах»⁵¹. На посаді генерального секретаря (з січня 1918 р. – народного міністра) М.Ковалевський перебував до кінця існування Центральної Ради, брав участь у голосуванні III Універсалу, який проголосив Українську Народну Республіку, та IV, який констатував появу Української самостійної, незалежної держави. Через багато років, аналізуючи значення Універсалів, М.Ковалевський зазначав: «Універсали Української Центральної Ради були ніби послідовними етапами, які провадили до нашого ідеалу. Вони були одночасно документами історії, які виявляли волю українського народу, і, як такі, були джерелом для дальшої боротьби. На ці документи історії могли покликатися не тільки сучасники історичних подій, а й грядущі покоління. З них черпав і буде черпати наш народ віру в остаточну перемогу і здійснення одвічних прагнень до повної свободи, до народоправства і до самостійної нації»⁵².

Характерною рисою листопадових засідань Малої Ради було те, що, починаючи з 11 листопада, вони проходили під грифом «надзвичайні». 16 листопада на такому надзвичайному засіданні було прийнято рішення про створення «комісії законодавчих внесків». Мотивація її створення пояснювалася так: «З огляду на силу праці, що насунула на Малу Раду після революції, виникла потреба організувати постійну комісію законодавчих внесень»⁵³. Від фракції есерів до її складу ввійшли М.Шаповал, Д.Ісаєвич, О.Севрюк, М.Салтан, О.Лотоцький, С.Березняк.

25 листопада на посаду генерального секретаря пошти й телеграфу Генеральний Секретаріат запропонував обрати М.Шаповала. Пропозиція була прийнята одностайно. Таким чином, кількість членів уряду від фракції есерів збільшилася, а відтак менш категоричною стає позиція соціалістів-революціонерів, адже тепер вони стали частиною влади і також несуть відповідальність за її якість. Не будучи професійними політиками, проте, маючи велику політичну відповідальність, а також політичну волю, вони це чітко усвідомили і досить яскраво це прослідковується у протоколах засідань Малої Ради та Генерального Секретаріату.

З ініціативи більшовицьких організацій України 4–6 грудня 1917 р. проходив з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України. Метою з'їзду було домогтися ухвалення ним рішення про перехід усієї влади до рад. Вони вважали, що це поставить Центральну Раду поза законом. Хоча існуючі ради опиралися на досить вузьку соціальну базу, і більшовики далеко не скрізь

мали у них провід, все ж вони розраховували на прийняття необхідних їм рішень. Однак українські соціалісти зуміли обернути цей з'їзд на користь Українській Центральній Раді.

Виступаючи на з'їзді рад як український соціаліст-революціонер та генеральний секретар харчових справ, М.Ковалевський намагався визначити різницю між більшовиками й українським урядом. Він зазначив: «Найбільша різниця між більшовицьким і українським правительством та, що в той час, коли на Московщині скасовано всі здобутки революції і там панує сваволя більшовиків, коли там земля, заводи, фабрики та інше добро, замість того, щоб перейти до рук народу, попало у вир безладу, на Україні весь час ведеться планомірна праця і поволі все добро організоване переходить в народні руки. Більшовики самі не вірять в ті декрети, які видають. Тепер, коли видано декрет про соціалізацію будинків, в Петербурзі капіталісти найбільше купують домів, – капіталісти певні, що з страшних декретів народних комісарів нічого не буде»⁵⁴.

Думки, висловлені М.Ковалевським на з'їзді знайшли продовження на засіданні Малої Ради у виступі однопартійця М.Салтана, який зазначив: «Наша партія признає право на самоозначення національності, аж до відділення. Ці лозунги і більшовики твердять давно. Ми їм вірили. Але вони показалися такими ж централістами, як правительство Львова і Керенського. Вони допускають самоозначення тільки під своїм контролем і тоді тільки, як Рада слухатиметься їхніх наказів»⁵⁵. Оцінюючи ситуацію, що склалася, доповідач зазначив: «Теперішню боротьбу можна назвати боротьбою між централістичним правительством Петрограда і демократією України. Нам треба охороняти свою свободу, права і землю від наших ворогів, але якщо можна не доводити діла до кровопролиття або можна зменшити його, то треба звернутися до великоруського народу, щоб роз'яснити йому політику народних комісарів щодо України»⁵⁶. Власне, можна припустити, що члени фракції українських соціалістів-революціонерів частково висловили свою опозиційність більшовицькому уряду.

В обговоренні питання про діяльність Генерального Секретаріату на восьмій сесії Центральної Ради слово взяв український есер М.Шраг, який наголосив на недоліках у діяльності уряду. Зокрема, зазначивши, що «генеральні секретарства внутрішніх справ та військових не стояли на тій висоті, на якій вони повинні стояти. Секретаріат національних справ так само не був на висоті. Фінансове секретарство і досі ще лишається без проводиря. Секретарство освіти ще й досі не може координувати своєї праці з великоруським секретарством»⁵⁷. На оцінці діяльності інших секретарств М.Шраг вирішив не зупинятися. Однак привітав єврейське секретарство «за його працю у виробленні національно-персональної автономії» і підкреслив, що зазначені ним недоліки чи помилки «не настільки значні, щоб дати ґрунт для песимізму»⁵⁸. Тому він запропонував рішення, в якому, зокрема, зазначалося, що «Генеральний Секретаріат не міг до цього часу виконати всієї роботи в напрямі задоволення соціальних, політичних та національних потреб трудових мас народів Української Народної Республіки тільки через тяжкі політичні обставини, а також жадаючи, щоб ці потреби, особливо в земельній справі, були найскоріше задоволені, – Центральна Рада висловлює Генеральному Секретаріату довіру»⁵⁹. Цікаво, що після оголошення цієї резолюції зразу стало помітно, що те нервово напруження, яке панувало досі, значно пом'якшало і стало зрозумілим, що до розриву не дійде. Це можна пояснити тим, що фракція есерів, навіть маючи своїх членів в уряді і більшість у Раді, продовжувала зберігати певну опозиційність.

Необхідність припинення війни й укладення мирного договору, війна з радянською Росією, потреба розв'язання соціально-економічних і політичних проблем УНР зумовили прийняття IV Універсалу та проголошення ним самостійної

незалежної Української Республіки. З ініціативи фракції есерів до IV Універсалу були включені вимоги: соціалізація землі з націоналізацією лісів, вод і всіх підземних багатств. Позитивним було також визнання за радами робітничих, солдатських і селянських депутатів прав, як за інститутами державними, хоча і побудованими за класовими ознаками. Слід зазначити, що в Універсалі чітко не визначався механізм реалізації цих прав. За Українськими Установчими зборами залишалося право прийняття основного закону держави та затвердження рішення Центральної Ради про створення незалежної України.

Фракція соціалістів-революціонерів також вимагала оголосити націоналізацію головних галузей торгівлі, монополізацію вугільної, шкіряної та інших важливих галузей промисловості, наполягала на встановленні державно-народного контролю над банками⁶⁰. Не без вагань члени інших фракцій погодилися з доповненнями, внесеними до IV Універсалу фракцією соціалістів-революціонерів.

12 січня М.Шраг від імені фракції УПСР виступив із вимогою на найближчому засіданні пленуму переобрати Малу Раду пропорційно до складу Центральної Ради. Така реорганізація відбулася на дев'ятих загальних зборах. Коментуючи цю подію, «Народна воля» писала: «... У реорганізованій Малій Раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій Раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього у Малій Раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради»⁶¹. Таким чином, на початку 1918 р. найчисленніша партія українських есерів збільшила своє представництво у Малій Раді вдвічі. Керівництво Центральною Радою опинилось у їхніх руках.

Після прийняття IV Універсалу соціалісти-революціонери розпочали рішучий наступ на уряд В.Винниченка. На думку П.Христюка, війна із радянською Росією розкрила всі недоліки та помилки уряду⁶². Орієнтуючись весь час «на лад і порядок», Генеральний Секретаріат В.Винниченка опинився у важкій для республіки дні не тільки без армії, але і без підтримки широких українських робітничо-селянських мас.

Ініціатором відставки уряду В.Винниченка став Центральний Комітет УПСР і його фракція у Центральній Раді. Особливістю цього моменту було те, що внутрішні розбіжності в партії, а також її поділ на лівих, правих і центр зумовили висунення різних підстав та умов відставки уряду. Так, представники лівих, серед них М.Полозов, М.Любченко, Г.Михайличенко, В.Еланський, С.Бачинський, О.Сіверо-Одоевський та інші, будучи тісно пов'язані з лівими російськими соціалістами-революціонерами, вимагали не лише відставки уряду В.Винниченка і створення лівоесерівського, але й негайного налагодження стосунків із радянською Росією і цілковитого визнання радянської форми влади. Праві і центр (М.Салтан, М.Чечель, І.Шраг, К.Корж, П.Христюк, І.Лизанівський, Ю.Охримович та ін.) приєднувалися до вимог лівих про відставку уряду В.Винниченка, однак наполягали на: а) утворенні компромісного комітету з правих і лівих українських соціалістів-революціонерів; б) залученні до державної роботи рад робітничих і селянських депутатів; в) веденні війни з російськими більшовиками аж до того часу, коли вони припинять свої військові операції проти України і Центральної Ради. Із приводу різних вимог представників УПСР довгий час тривали дискусії, внаслідок чого було досягнуто компромісу, який зводився до вимог утворення справді революційного уряду разом із соціал-демократами.

Відставку свого уряду українські соціал-демократи пояснювали не власними прорахунками, допущеними у роботі, а виключно зовнішніми чинниками. Вони добре розуміли, що залишатися у даний момент на міністерських посадах не тільки невигідно, але й небезпечно. До Києва наближалися війська М.Муравйова. В Україні розпочалася громадянська війна. Українська державність бу-

ла під загрозою. У такій ситуації уряд В.Винниченка подав у відставку. Українські есери приступили до створення нового уряду. Внутріпартійні стосунки були серйозною перешкодою для його творення. Представники лівих вважали, що війна між радянською Росією й Україною є небезпечною помилкою. Крім того, на їхню думку, політика Центральної Ради не задовольняє інтереси робітництва, селянства і військових. Цій частині партії важко було порозумітися з основною течією партії, яка була у більшості як у Центральному Комітеті партії, так і у Центральній Раді. І порозуміння, яке начебто було досягнуто під час виступу у Центральній Раді проти уряду В.Винниченка, було втрачено під час формування списку нового уряду. Різні позиції лівих і правих у Центральному Комітеті УПСР ще з більшою гостротою проявили свою непримиренність.

Непорозуміння у питаннях програми і тактики щодо принципу соціалізації землі, питання участі у Всеросійських Установчих зборах, проблема засобів боротьби з більшовизмом, укладення сепаратного миру, участь органів революційної демократії в організації влади – все це загрожувало розколом партії. Центральний орган партії писав, що «найголовнішою справою являється збереження цілості і неподільності партії»⁶³.

Тривалий час Центральний Комітет партії не міг знайти компромісу, на основі якого можна було б створити новий уряд. Пропонувалося декілька списків-проектів майбутнього кабінету. Однак жоден із них не набрав більшості голосів. Ситуація була безвихідна.

14 січня 1918 р. «Робітнича газета» опублікувала заяву М.Шрага від імені фракції УПСР, в якій, зокрема, йшлося: «Наша фракція хоча й одноголосно вчора висловилася за Універсал, однак ми не зовсім ним задоволені. Ми вважаємо, що самостійність була висунута самим життям, але гадаємо, що в Універсалі повинно бути ясно зазначено про соціальні перебудови нашого життя. Ми вважаємо також, що тепер необхідно перевибрати Малу Раду на найближчому пленумі Центральної Ради, скликати з'їзд селянських та робітничих депутатів, передати владу на місцях місцевим радам депутатів. Виконавчий орган – Генеральний Секретаріат – має бути перебудований наново.

Фракція вважає, що Секретаріат по формі і по суті має бути змінений і на його місце повинно бути поставлене нове Народне міністерство самостійної України»⁶⁴.

ІХ сесія Центральної Ради розпочала свою роботу 15 січня 1918 р. Загострення ситуації підказувало, що зволікати з формуванням нового кабінету більше не можна. Водночас відбувалися фракційні наради та засідання центральних комітетів соціалістів-революціонерів і соціал-демократів у справі формування Ради Народних Міністрів. 18 січня 1918 р. фракція есерів запропонувала скласти новий кабінет В.Голубовичу. Без участі Центрального Комітету партії В.Голубович до складу Кабінету Міністрів запропонував соціал-революціонерів В.Голубовича, І.Немоловського, П.Христюка, С.Перепелицю (співч.), Є.Соковича (співч.), М.Ковалевського, Н.Григорієва, А.Терниченка (співч.), а також соціал-демократів М.Ткаченка та Д.Антоновича⁶⁵.

Аналізуючи персональний склад Кабінету Міністрів, варто зазначити, що він був швидше за назвою есерівським, аніж за змістом. Адже більшість його членів не мала безпосереднього відношення до партії ані за своїми переконаннями, ані за політичною роботою. Новостворений уряд був укомплектований неповністю. Не вистачало ще чимало міністрів. Однак об'єктивні фактори і загроза окупації Києва відклали доформування уряду.

Новостворений есерівський Кабінет Міністрів пробув у Києві лише 10 днів. Уже 24 січня 1918 р. стало очевидним, що далі утримувати Київ неможливо. Наступного дня частина членів Малої Ради на чолі з М.Грушевським і частина Ради Народних Міністрів у складі В.Голубовича, П.Христюка, М.Ткаченка і О.Жуковського (укр. с.-р.), який замінив на посаді військового міністра І. Не-

молдовського, разом із рештою військових частин покинули Київ. Центральна Рада переїхала до Житомира. Українське військо відступило на захід. 30 січня Центральна Рада змушена була залишити Житомир і рухатися в напрямку Коростень–Сарни. Лише на початку березня Центральна Рада та її уряд повернулися до Києва.

Підсумовуючи, варто зазначити, що політична діяльність фракції українських есерів упродовж червня 1917 – січня 1918 рр. визначалася як конструктивними діями у прийнятті важливих державницьких рішень, так і опозиційним ставленням до Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Тимчасового та більшовицького урядів у парламентських дебатах. Франція есерів проявляла себе як суб'єкт політичного життя, що виступав проти політики діючої влади та вів активну діяльність, спрямовану на те, щоб самому зайняти центральне місце у владній системі. Тобто, політичною опозицією стало суспільне об'єднання людей, яке, по-перше, усвідомлено протиставляло себе владним структурам за програмними питаннями політики, базовими цінностями, ідеями та цілями; по-друге, було організацією однодумців, у даному випадку, політичною партією; по-третє, здійснювало боротьбу за вплив на формування офіційної політики; по-четверте, відзначалося наявністю політичного лідера – М. Ковалевського, який об'єднував її. Ці ознаки дають підстави констатувати, що у період Української Центральної Ради у структурі її політичної системи оформився такий інститут, як політична опозиція. Характерною рисою її було те, що вона була представлена найбільшою і найвпливовішою партією Української революції – УПСР. Цікаво, що вона, проявляючи опозиційність до Центральної Ради та Генерального секретаріату, приймала конструктивні рішення на підтримку позиції діючої влади. За невеликий проміжок часу (червень 1917 р. – січень 1918 р.) політична опозиція УПСР, яка все ж була досить умовною, досягла своєї мети і з опозиції перетворилася у владу.

¹ *Кормич Л., Кормич А.* Конструктивність опозиційної діяльності – основа демократичних процедур в політичній діяльності // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С.46.

² *Матвеев С.* Опозиція та її роль у політичному житті України // Там само. – С.149.

³ *Розельфельд Ю.М., Осипова Н.П.* Опозиція в демократичному суспільстві // Там само. – С.178.

⁴ *Павленко І.* Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.26.

⁵ *Зеркин Д.* Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал. – 1998. – №5. – С.99.

⁶ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – К.; Відень, 1921. – Т.1. – С.77.

⁷ Нова Рада. – 1917. – 13 червня.

⁸ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №13. – Липень.

⁹ Там само.

¹⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – Відень, 1920. – С.125.

¹¹ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, 1960. – С.425.

¹² Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №13. – Липень.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – №15/16. – Вересень.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996. – Т.1. – С.131.

¹⁹ Там само. – С.131–132.

²⁰ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №10. – Червень.

- ²¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.150.
²² Там само.
²³ Там само.
²⁴ Там само.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само. – С.155.
²⁷ Там само. – С.219.
²⁸ Народня воля. – 1917. – 8 серпня.
²⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.219.
³⁰ Там само. – С.260.
³¹ Там само. – С.19.
³² Див.: Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії УПСР). – К., 1999. – С.92–97.
³³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.132.
³⁴ Там само. – С.134.
³⁵ Там само.
³⁶ Там само. – С.328.
³⁷ Там само. – С. 346.
³⁸ Там само. – С.348–349.
³⁹ Там само. – С.350.
⁴⁰ Там само. – С.353.
⁴¹ Там само. – С.352.
⁴² Нова Рада. – 1917. – 26 жовтня.
⁴³ Там само.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Українська Центральна Рада... Документи і матеріали. – Т.1. – С.357.
⁴⁷ Там само.
⁴⁸ Там само. – С.352.
⁴⁹ Там само.
⁵⁰ Там само. – С.372.
⁵¹ Бірнбаєм І. Слово про М. Ковалевського // Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, 1960. – С.5.
⁵² Ковалевський М. Указ. праця. – С.488.
⁵³ Робітнича газета. – 1917. – 18 листопада.
⁵⁴ Ковалевський М. Указ. праця. – С.507.
⁵⁵ Там само. – С.515–516.
⁵⁶ Там само. – С.516.
⁵⁷ Українська Центральна Рада. – К., 1996. – Т. 2. – С.31.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ Там само.
⁶⁰ Там само. – С.104.
⁶¹ Народня воля. – 1918. – 24 січня.
⁶² Христюк П. Указ. праця. – Т. 2.– С.124.
⁶³ Боротьба. – 1918. – 20 березня.
⁶⁴ Робітнича газета. – 1918. – 14 січня.
⁶⁵ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С.114.

The article examines activity of the biggest and the most influential party of the Ukrainian revolution period – Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries (UPSR) during the period from June 15, 1917 to January 18, 1918. First of all, the article depicts opposition of the party to executive power – General Secretariat. The author traces Ukrainian socialist-revolutionaries' attempt to act as an existing opposition not only to Tsentral'na Rada government, but also to Temporary and partly Bolshevik governments.